

УДК 821.161.2-2.09

Тимощук Н. М.,
кандидат філологічних наук,
Вінницький національний аграрний університет
redish_fox15@ukr.net

ЛІТЕРАТУРНІ НАБУТКИ ОЛЬГИ МАК У МОДЕЛЮВАННІ ШТУЧНОГО ГОЛОДОМОРУ

Анотація

Прозова творчість Ольги Мак на тему голокосту (“Каміння під косою”), писана в умовах вільного світу, продовжила систему й ієрархію жанрів, стильову манеру письменства, твореного “в екзилі”. Осердям повісті є гармонійне поєднання історичної та художньої правди про радянську дійсність. Твір розбудував галерею образів українських патріотів (не червоної барви) – Андрія Півдоли та Лідії Чернявської. Вони представляють абсолютно відмінну геополітичну і геософічну концепцію у порівнянні з радянською літературою, спаралізованою соцреалістичними канонами. Повісті притаманні антитоталітарний пафос, життєва основа, майстерність художніх деталей.

Ключові слова: антитоталітарний пафос, трагічне, проблематика, голодомор, історична правда.

Summary

Olha Mak's prosaic creation on the starvation's theme (“Kaminnia pid kosoioy” – “Stones under a scythe”) was written in the conditions of free world, it continued the system and hierarchy of genres, stylish manner of prose, created abroad. The story is harmonious combination of history and artistic true about soviet reality. Olha Mak's work has enlarged the gallery of the Ukrainian characters patriots (not red paint) – Andriy Pivdola and Lidiia Chernyavska. They represent an absolutely distinct geopolitical and geosocial concept in comparison with the Soviet literature that was paralyzed by socialist realistic canons. The story is inherent in anti-totalitarian pathos, the vital foundation, the skill of artistic details.

Key words: anti-totalitarian pathos, tragic, problematic, artificial starvation, historical true.

Протягом багатьох десятиріч з історії української літератури через ідеологічні міркування свідомо вилучалась значна частина художньої спадщини українських письменників, зокрема діаспорних. Ольга Мак належить до числа обдарованих творчих особистостей українців західного світу. За радянських часів письменницю намагалися викреслити з історії української культури, адже її творчість припадає на більш як п'ятдесятилітній період життя в еміграції (Австрія, Бразилія, Канада). Досі вона – автор малознаний в Україні не з власної вини.

Українське “материкове” літературознавство зусиллями Л. Рудницького, Є. Сохацької, В. Мацька, О. Забарного, А. Свідзинського, А. Трембіцького оприлюдно стислі наукові розвідки творчої спадщини Ольги Мак. Однак індивідуальний художній набуток Ольги Мак та її багатолітня самовіддана праця на літературній ниві досі не були об'єктом спеціального дослідження; донині бракує навіть концептуальних статей, присвячених її мистецькому доробку.

Повість Ольги Мак “Каміння під косою” (1973) свого часу було визнано за “найкращий твір для молоді з голодоморської тематики” [5, 126]. Ця книга вперше вийшла друком у Канаді з нагоди 40-ліття голодомору в Україні. Власне сам твір має таку посвяту: “Пам’яті безіменних мільйонів мучеників у сорокову річницю голодної трагедії на Україні” [5, 3]. Отже, **мета** цієї публікації – проаналізувати особливості художнього моделювання голодомору автором, зосередитися на проблематиці твору та особливостях її художньої інтерпретації.

Тоталітаризм у селі та місті цікавить Ольгу Мак не як самостійний об’єкт художнього спостереження, а як цілісна бінарно-антиномійна структура. Авторка уникає їх протиставлення, проводить між ними паралель спорідненості трагічних переживань і жертв тоталітарної епохи, спільних за ідеологічною визначеністю долі. Події голодомору 1932–1933 рр. в Україні є тим сюжетно-композиційним первнем, який формує художню структуру повісті. Гірким сарказмом звучить характеристика тогочасного буття “не життя, а просто рай, хоч лягай і помирай” [5, 11] з уст шкільного сторожа Савченка. Гумористичні репліки-паремії такого типу, “дотепи в стилі козака на палі” [6, 148], підкреслюють інвективний характер бачення героями реальності та констатують їх волю до життя і духовну нескореність. Висміюючи ідеологічні засади тоталітарної системи, авторка у такий спосіб відкрито висловлює свою позицію, “знищує “авторитет” й удавану велич осміюваних можновладців” [7, 31].

Через сприйняття дитини, і від того ще більш вражаюче, передається образ України: “вмирають не самі одиниці, але й хліборобська незалежність” [5, 61], а незалежність промисловців, купців, політиків, “військовиків”, духовенства, науковців і митців знищена вже по тюрмах і засланнях. У творі створено модель підрадянського суспільства, з котрою безпосередньо пов’язаний викривальний пафос. Найпотужніше він звучить у правдивій констатації. Сюжетно апокаліпсис конкретизується відтворенням голодних мук жителів села через ретроспекцію спогадів Андрійка, славного представника козацького роду, його односельців, які намагаються знайти порятунок, вирушаючи на заробітки на Донеччину. Доповнюють картину вставні історії голодуючих у місті, їхні поневіряння, страждання, передсмертні агонії. Ці сторінки промовисто розвінчують спущений “згори” міф про “процвітаюче радянське суспільство”. Духовно наповнений, глибокий внутрішній світ Андрія протиставлений зовнішньому світу тоталітарної дійсності.

Показуючи переживання, душевні муки головного героя, Ольга Мак психологічно переконливо демонструє стійкий опір Добра Злу, виходячи при цьому з традицій української класичної літератури, яка завжди розкривала душу народу, його ментальність, мораль. В індивідуальному вимірі Зло “прописане”, як правило, у несвідомій психічній сфері персонажа. Отже, часто людина стає жертвою руйнівних сил, що живуть

у ній самій. Тільки єдність свідомої і несвідомої сфер психіки забезпечує безперерйне існування “подвійної єдності” (Ф. Лерш) людської душі і світу. Потужну життєво скеровуючу й оптимізуючу роль у концепції людини і світу Ольги Мак відіграють віра, надія. Саме вони допомагають Андрію Півдолі вистояти серед життєвих бур, зберегти ясний погляд на світ, додають імпульсів суспільній діяльності.

Смислова напруга заголовків викликає односпрямовані вібрації образних асоціацій, що задають і водночас містять у собі символічний код до розшифрування художнього змісту цих творів. Назва повісті глибоко алегорична – “Каміння під косою”. Коса – не тільки хліборобське знаряддя, з нею в народній уяві асоціюється смерть. У 30-ті роки для смерті таким ланом стала Україна, адже на її просторах владарює “найжорстокіший косар, ім'я якого голод” [5, 68]. Не зібрати, а забрати хліб прийшла радянська влада в Україну на чолі з “дияволом з-під кремлівської зірки” [5, 60], розмахуючи косою смерті. Однак ця символічна коса на своєму шляху знайшла перешкоду – каміння. Воно з розгромлених фортець Запорізької Січі, з поруйнованих храмів і церков християнських, а найміцніше – це люди, котрі не зреклися своєї правди, не скорилися, не відступили, бо їх “душа з криці кована” [5, 106]. Українське селянство не хоче гинути “смирніше, ніж отара овець, яку на заріз ведуть” [5, 30], на селі постають комітети Самооборони, хлібороби “бороняться, як можуть, навіть умирають, але вмирають на власних порогах” [5, 31].

Ольга Мак не “ховається” за текст. Авторський голос рішучим кресендо виступає у численних відступах і вкрапленнях публіцистичного характеру. Він надає повісті гостроти й емоційної насиченості співпереживання. “Особисті міркування”, закономірно пов'язані з політичною спрямованістю твору, – не чужинний елемент художньої тканини. Це активне висловлення громадянської позиції, яка не дозволяла письменниці залишатися байдужою до життя мільйонів співвітчизників. Виступ на захист людських прав, збереження національно-народної індивідуальності, протест проти “нового порядку”, антинародного, наскрізь просякнутого злом, – це крик душі звільненої людини, єдиний для неї спосіб сказати правду в очі. У художньо трансформованій публіцистичності поєднуються авторська свідомість і світосприйняття героїв повісті. Аналогію бачимо в публіцистичності творів Самчука, Барки, Багряного.

Характерна для повісті наративна риса; почуття, переживання передаються не через діалог, а саме через наратив, внутрішній монолог. Діалогізм повісті реалізується у двох формах:

1) внутрішній (тяжіє до монологу як “мікродіалогу”, за терміном М. Бахтіна, та потоку свідомості) – розмови героя із самим собою, своєю свідомістю, виявлення прихованих думок і переживань. Як правило, це душевний мікросвіт головних героїв. Найкращим, на нашу думку, авторським варіантом останнього є монолог-крик душі головного героя:

“Він – старець! Він – син статечного господаря, вихований у родині, в якій не то просити, а навіть позичити щось у сусіда вважалося соромом, став тепер старцем ...” [5, 38]. На допомогу хлопцеві прийшли слова великого Батька Тараса. Вони слугують підсилюючим компонентом емоційного стану Андрія. “Своїми словами не міг би їх (пригноблення, розпач і біль – *Н.Т.*) висказати ніколи, але їх висказав багато років назад тому інший, що також терпів, страждав, передбачав Андрієву долю і тепер звідкись із засвіту простягнув йому руку” [5, 39]. Цитування Шевченка головним героєм устійнює паралель між емпіричною дійсністю 1932 – 1933 рр. і часами кріпосництва. Наприклад, ““А онде під тином / Опухла дитина, голодна, мре ... ” – Дитина! – перекичав. – Не одна дитина, а тисячі, тисячі дітей! Тисячі малих і великих блукають, мов окаянні, пухнуть і гинуть!” [5, 40];

2) зовнішній – розмови між кількома співбесідниками: діалоги-довірливі бесіди, діалог-суперечка (між соціальними антагоністами), діалог-пастка (прихована або відкрито провокативна розмова між ідеологічними супротивниками з метою перетягнення “ненадійного” на свою сторону). Останні створюють конфлікти, які вирішуються шляхом певних дій героїв і стають рушієм сюжетної дії твору. Художнє ціле повісті – “великий діалог” (М. Бахтін), енергією якого живиться динаміка оповіді, а його силове поле є глибинною основою, що отримує позірну розірваність причинно-наслідкових зв’язків сюжетно-композиційної єдності романів.

За умов серйозної розрізненості населення соціально-історичний локальний хронотоп повісті розгортається як об’єднуючий суспільний простір усієї України. Майже всі герої стосовно їх сучасності не відчують нічого, окрім вимушено стримуваної ненависті та відчаю, що засвідчує опис подорожі головного героя. Це дозволяє читачеві побачити не лише Харків, а й інші місця: Андрій Півдола здійснив страдницький шлях від рідного села до столиці, він спостерігав ті ж самі картини руйнації та нищення по всій Україні. Саме подорож виступає тим об’єднуючим хронотопним елементом, який утворює, на думку Ю. Шереха, “позірну єдність романного часу і місця дії” [8, 195].

Сам подорожуючий герой, його світобачення та світовідчуття перетворюються на “призму відчуття” (М. Храпченко) й опосередкованої, підкреслено достовірної характеристики політичних, соціально-економічних, духовних реалій дійсності. Окрім головних героїв, змальованих Ольгою Мак, перед читачем постає панорама образів знедолених, виснажених голодом селян. Авторка створила тло, на якому зображені події сприймаються ще трагічнішими. Можна зазначити, що письменницею була “вирішена дуже важлива проблема функціональності тла” [3, 170]. Герої повісті вдало інтегровані в загальноукраїнський соціальний контекст, а трагедія Андрія сприймається як трагедія національного масштабу.

У галузі характеротворення письменниця керується реалістичним принципом “узяти всю людину”. Ця засада сприяє “шекспіризації”

персонажів, висловленню правди про зображене. Художньо-образний лад повісті також фіксує увагу авторки до збереження гідності людини за екстремальних обставин голодомору, гартування та зростання головного героя – Андрія Півдоли. Людина в романі не деперсоналізована згідно з стереотипами, як це було в УРСР, а, навпаки, індивідуалізована. Її подано в етнонаціональних ознаках, у поєднанні глибинного, зовнішнього й okazіонального. Персонажі твору – активні учасники подій. Авторка акцентує увагу читача на “незборимості духу своїх героїв, їхній волі до життя” [2, 57]. В образах Андрія Півдоли та Лідії Чернявської відтворено кращі риси менталітету української нації, які визначили зміст її буття та призначення. Це одвічна хліборобська працьовитість, людська честь, козацьке волелюбство, мужність, християнська мораль, шляхетність і національна гідність.

Розум, почуття і воля постають основними психічними барвами у характерології Ольги Мак. Перевага того чи того компоненту визначає психічну структуру її героя, відбиває розуміння письменником особливостей українського національного характеру. Апелюючи до постулату органічної цілності психіки, епік відчутно наголошує на потребі посилення вольового первня, “самоактуалізації особистості” (А. Маслоу), а отже, діяльнісних інтенцій українця. Розвиток волі у психічній структурі Андрія Півдоли відбувається через загартування в горнилі страждань особистого і суспільного плану. Внутрішня перемога людини, за Мак, – це перемога свідомого, раціонального.

Кольористика повісті – стилетворча ознака модерної манери письма Ольги Мак. Серед палітри ахроматичних і хроматичних фарб жовтий колір набув превалюючого значення у моделюванні тоталітарної дійсності, так як і у “Жовтому князі” Василя Барки. Подібно до функціонування кольорової палітри творів Стефаніка та Хвильового, жовта барва Ольги Мак дає суто негативне враження, зокрема, “високі ліхтарі з жовтим світлом ... скидалися на величезні свічки” [5, 15], жовто-сірий колір мають вулиці, залізнична станція тощо.

Домінантними архетипами української ментальності є міфологеми землі та роду, які набули особливого значення в Ольги Мак. У повісті земля – простір, в якому страждання є апогеєм людини. Саме з метою подолання відчуження авторка звернулася до хтонічної родової свідомості, де рід осмислюється не тільки через архетип духовної субстанції, а й прагнення зберегти здобутки національної ментальності. Християнська мораль лишається моральним імперативом для багатьох поколінь і епох. Вона “постійно поглиблюється і поновлюється в міру дорослішання цивілізації, яка повільно і суперечливо відшукує шлях до стану досконалого людства” [1, 7].

На рівні образної системи простежуються особливості авторської концепції: апелювання Мак до християнських основ життя українського народу. Архетип християнської любові виступає у Ольги Мак

“індиферентним нуменом” (термін К.-Г. Юнга), тобто першопочатком, відштовхуючись від якого, письменниця значно поглиблює і розширює даний універсальний символ. Авторка пропонує шлях морального поступу людини, що ґрунтується на християнській любові: добре й щире ставлення до інших (показовим у цьому плані є прагнення Андрія допомогти кожному з голодуючих, які стукали до оселі Лідії Сергіївни); головний герой перебуває у постійній боротьбі з підлістю та несправедливістю, одночасно прагнучи лагідності та смиренності, які є запорукою спокійного життя.

Ольга Мак свідомо не описує детально зовнішність навіть персонажів першого плану, акцентуючи увагу читача на їхньому характері, внутрішньому світі, а лише подає окремі надзвичайно важливі штрихи. Скажімо, “така величава, а така проста заразом. По всьому видно, що вчена, а говорить по-українськи, не так, як переважна частина міщухів, а навіть і сільської голоти, яка ще за царських часів і до останніх днів при новій владі намагалася надати собі поваги тим, що калічила по-московськи” [5, 43], – такою виступає Чернявська в опосередкованій характеристиці Андрія. Не відступаючи від суспільного детермінування особи, письменниця провадить художній аналіз психології особистості, заглиблюється у сплетіння думок, емоцій, почуттів, настроїв героїв, відтворює складний процес формування українця-патріота. І хоч психологізм у цих творах екстравертний, можемо ствердити: Ольга Мак – людинознавець і психолог.

Виходячи з концепції УНР як утілення споконвічної мрії українців про свою державність, письменниця виявляє неприйняття політики тотальної русифікації та національного нігілізму. Наріжним каменем виступає виживання і збереження нації, що опинилася в соціалістичному пеклі. Белетристичне осмислення пекучих проблем українства викликало гострокритичність пафосу, спрямованого проти перетворення владою “гомо сапієнс” на слухняного раба: вона “виморює голодом, винищує, вистрілює, виселяє – і все для того, щоб решту в мовчазних рабів обернути” [5, 46]. Влада приречла свій народ на голодну смерть, заборонила лікарям надавати медичну допомогу хворим і покаліченим селянам, катувала людей у застінках ГПУ, – саме тих, які не хочуть перетворюватися на мовчазних рабів, просити допомоги у родичів за кордоном, міняти дорогоцінності на “комерційний” хліб у “Торгсині”.

Сприймання твору викликає у читача гострі емоційні переживання. Ефект емоційного потрясіння підсилено усвідомленням того, що у творах відображено події, які базувалися на реальних історичних фактах. За свідченнями Р. Конквеста, “черги до київських крамниць сягали півкілометрової довжини. Люди вистоювали в них не одну годину, тримаючись за пояс того, хто попереду. Ті, кому вистачало, одержували за картками 200-400 г. хліба, решта була ж змушена приходити наступного дня, маючи на долоні намальовані крейдою номери ...” [4, 280]. Історик свідчить, що таке відбувалося не лише в Києві, а й у Харкові,

Дніпропетровську, Одесі, Полтаві та інших українських містах. Так і Андрій Півдола “брав напхану обрізками матерії стару подушку з канапи і йшов до найближчого “ларка” на третій вулиці. Там займав чергу і стояв. Утомившись стояти, сідав на подушку і відпочивав... Бувало й таке, що наскакувала міліція, розганяла чергу і погрожувала арештувати всіх” [5, 59].

Повісті притаманні антитоталітарний пафос, життєва основа, майстерність художніх деталей. Хоч у “Камінні під косою” не так детально описано “апарат знущань” системи, як у “Саді Гетсиманському” І. Багряного, машину терору не пропущено психологічно через внутрішній простір героя, але Ольга Мак філософськи узагальнила глобальні геополітичні проблеми диктату більшовицької влади та її руйнівних наслідків: голодомору, розкуркулення, репресій, а також авторитаризму, конформізму, безправ’я, тобто проблем, які стали об’єктом дослідження Е. Фромма, К. Поппера, Х. Ортеги-і-Гассета та ін. Цим проблемам в Ольги Мак протиставлено сильні особистості (Півдолу та Чернявську), які представляють абсолютно відмінну геополітичну і геософічну концепцію у порівнянні з радянською літературою, спаралізованою соцреалістичними канонами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антофійчук В. І. Євангельські образи в українській літературі ХХ століття / В. І. Антофійчук. – Чернівці : Рута, 2001. – 335 с.
2. Забарний О. Шляхом спокути (Рецензія на повість Ольги Мак “Каміння під косою”) / О. Забарний // Дивослово. – 1996. – № 11. – С. 57–59.
3. Клочек Г. Д. У світлі вічних критеріїв: про систему критеріїв оцінки літературного твору / Г. Д. Клочек. – К., 1989. – 253 с.
4. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.
5. Мак О. Каміння під косою / О. Мак ; післямова П. Чередниченка. – К. : Глобус, 1994. – 126 с.
6. Ольжич О. Голод і сучасна українська література / О. Ольжич // Ольжич О. Незнаному Воякові: Заповідане живим. – К. : Видавництво Фондації ім. О. Ольжича, 1994. – С. 144–152.
7. Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха / В. Я. Пропп. – Санкт-Петербург : Алетейя, 1997. – 284 с.
8. Шерех Ю. Друга черга. Література. Театр. Ідеології / Ю. Шерех. – К. : Сучасність, 1978. – 326 с.

Стаття надійшла до редакції 21 травня 2017 року